

ƏDƏBİYYAT

Günay Nadirova
AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
nadirovagunay76@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: *multikulturalizm, multikultural ədəbiyyat, multikultural dəyərlər, tolerantlıq.*

Key words: *multiculturalism, multicultural literature, multicultural values, tolerance.*

Ключевые слова: *мультикультурализм, мультикультурная литература, мультикультурные ценности, толерантность.*

XXI əsrdə dünyanın inkişaf strategiyasını müəyyən edən qloballaşma prosesi tam şəkildə getdiyindən dünya dayanmadan dəyişir və yeni dünya modeli yaranmağa başlayır. Cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayan qloballaşma prosesi müxtəlif yönümlü və müxtəlif genzisli xalqların bir-birinə qaynayıb-qarışmasına, bir-birinin adət-ənənəsini, təfəkkürünün mənimsəməsinə səbəb olur. Tarixdə ilk dəfə olaraq bəşəriyyətin mövcudluğu və varlığı məsələsi ilə yeni bir dövrə qədəm qoyduğundan bu dövr qlobal inteqrasiya proseslərində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin rolunun gücləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. İnteqrasiya proseslərinin inkişafı insan fəaliyyəti üçün geniş məkan yaradan böyük, nisbətən eyni tipli sosial məkanların yaradılmasını stimullaşdırır ki, bu məkanlar da özü ilə təxminən eyni inkişaf səviyyəsində olan bir neçə qonşu dövlətlərin ərazilərini özünə daxil edir. İnsanlar müxtəlif mədəni dəyərlərə malik individlərlə birgə yaşamağa məcbur olur və bir-birinin mədəni dəyərlər sistemini və sosial öhdəliklərinin qəbul etməyə meyllənirlər.

Bu kontekstdə XXI əsrdə mədəniyyət özünü inteqrasiya prosesi kimi təzahür etdirir və bu prosesdə müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə qarışması

baş verir. Müasir sosial mədəni situasiyada insan öz milli mədəniyyətinin kənarında qalır və bu sosial-mədəni situasiya insandan dialojilik, anlama, başqalarını olduğu kimi qavrama və insanların mədəni identikliyinə hörmət tələb edir. Amerika tənqidçisi Devid Qoldberq yazır ki, «Fikrimizcə, mədəniyyət bizim dünyaya baxışlarımızı müəyyənləşdirir, fəaliyyətimizin istənilən sahəsində qərar qəbuluna və hərəkətlərimizə öz təsirini göstərir. Mədəni dəyərlər insan münasibətlərini, onun inamını və həyat təcrübəsini özündə əks etdirir. Ancaq bu dəyərlər insan üçün imperativ və ya şüurdan kənar təsirə malik olur, insanın müasir dünyada yaşam tərzini üçün yeganə üsul və ya vasitə kimi mədəni müxtəlifliyə daxil olmanın vacibliyinin tanınmasını dik-tə edir» [3, 14].

Qərb alimi Samuel Hantinqton bildirir, ki: “Dünyada insanlar arasındakı ən mühüm fərqlər nə siyasi, nə də ideoloji fərqlərdir. Bunlar mədəni fərqlər və müxtəlifliklərdir. İnsanlar ən sadə suala cavab istəyirlər. Biz kimik? sualını din, dil, tarix, adət-ənənələr – yəni mədəniyyət anlayışı ilə cavablandırırırlar. Yalnız “kim” olduğunu biləndən, müəyyənləşdirəndən sonra hər bir xalq yaşayış siyasətini müəyyənləşdirməyə başlayır” [6].

Hər bir tarixi inkişaf mərhələsində ictimai quruluşun formasından asılı olaraq mədəniyyət də, mənəviyyat da yeniləşir və dəyişir. Məhz insanlığın davranış tərzini də baş verən bu dəyişikliklərin təsiri ilə nizamlanır. Elə bu təsirləri təhlil etmədən, insanların öz davranışlarını belə dəyişməsi səbəbini izah etmək asan deyildir, əksinə mürəkkəbdir və bu multikulturallığın göstəricilərindən biridir.

Multikulturalizm – çoxmədənilik və fərqli mədəniyyətlərin bir araya gəldiyi cəmiyyəti təcəssüm edir. Onun əsas məqsədi mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına, humanizm, dostluq və əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir. Multikulturalizm mahiyyətinə görə, müxtəlif mədəniyyətlərin və onların təmsilçilərinin vahid bir məkanda birgə yaşayışını təmin edən norma və qaydaların formalaşması, mədəniyyətlər arasında tarixən formalaşmış tolerantlıq əsasında mədəni dialoq və mənəvi-ideoloji paradiqma deməkdir.

Belə ki, multikulturalizmdən danışarkən mədəni dəyərləri ön plana çəkmək lazımdır. Bizim üçün qəbul edilməz olan, digər biri üçün dəyər ola bilər. Hər bir şəxsin fərqli ifadə tərzinə hörmətlə yanaşmaq, onun fikirlərini ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, olduğu kimi qəbul edib dözümlü münasibət nümayiş etdirmək, qarşı tərəfi anlamaq və fikir ayrılığına baxmayaraq dinləməyi bacarmaq tolerantlıqdır. YUNESKO 1995-ci il 16 noyabr tarixində “Tolerantlıq Prinsipləri Bəyannaməsi” qəbul etmiş və tolerantlığı dünya mədəniyyətinin zəngin müxtəlifliyinə, özünüifadə formalarına və

insan fərdiliyinin təzahür üsullarına hörmət edilməsi, onların qəbul olunması və düzgün anlaşılması kimi ifadə etmişdir.

Sivilizasiyaların qovuşduğunda, Tarixi İpək Yolunun üzərində yerləşən, Şərqlə Qərb arasında körpü olan Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq mühitdə danılmaz həqiqətlərdəndir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti ilə, ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasəti ilə Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessi-yalı diyar kimi min illərdə bəşəriyyətə nümunə göstərir.

Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzii ilə deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır. Dünya şöhrətli şair və yazıçılarımız öz əsərlərində və şəxsi həyatlarında multikultural də-yərlərə bəzən qeyri-iradi olaraq əməl edib və bunu adi həyat tərzii kimi qəbul ediblər.

Multikultural dəyərlər klassik Azərbaycan ədəbiyyatının da ayrılmaz tərkib hissəsi olub. Klassik ədəbiyyatı təmsil edən şair və yazıçıların çoxu bu mənəvi dəyərlərə əsərlərində geniş yer vermişlər. Akademik Kamal Abdullayev bununla bağlı yazır: “Minillik tarixə malik klassik ədəbiyyatımızın hər bir nümayəndəsi bu dəyərləri nəinki qəbul etmiş, hətta onları öz dünya-görüşünə çevirmişdir” [1, 3].

Ədəbiyyatımızda dünya mədəniyyəti xəzinəsinin ən fundamental incilə-rindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bu günə qədər çoxmə-dəniyyətliliyə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” das-tanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunda” oğuz igidi Qanturalının başqa dindən olan Trabzon təkurunun qızı ilə evlənməsi, eposun baş qəhrəmanı Salur Qazanın və oğlu Uruzun digər xalqlarla mərhəmətli və mehriban dav-ranması multikultural dəyərlərin və tolerantlıq ənənələrinin qədim zamanlar-dan mövcudluğundan xəbər verir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri və söz sənəti olan, bədii yaradıcılığın ən gözəl nümunələrini yaradan Nizami Gəncəvinin əsərləri bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. Onun yaradıcılığının əsas hissəsini ictimai ədalət və xeyirxahlıq, bərabərlik, bəşəriyyətə sevgi kimi humanist mövzular təşkil edir. Dahi şairin əsərlərində multikultural düşüncələr geniş planda öz əksini tapmışdır. O, hələ XII əsrdə yeddi mədəniyyəti təsvir edən və şairin multikultural dəyərlərə verdiyi önəmin bariz nümunəsi olan “Yeddi gözəl” əsərini yaratmışdır. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək me-yarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qəbul etməyən bu şairin

qəhrəmanları içərisində müxtəlif xalqların nümayəndələrinə rast gəlinir. “Yeddi gözəl” poemasının baş qəhrəmanı İran əsilli Bəhram şahın ətrafındakı qadın surətləri yeddi iqlimdən olan fərqli inanclara sahib insanlardır. Aralarında hind, slavyan, türk, çin gözəlləri də olan bu qadınlar Bəhram şahın bir şəxsiyyət kimi kamilləşməsində böyük rol oynayırlar. Ədəbiyyat tariximiz belə nümunələrlə zəngindir.

Multikulturalizm dəyərlər sistemi kimi nəinki mədəni müxtəlifliyin mövcudluğunu tanıyır, həmçinin immiqrantların qoşulduqları cəmiyyətdə tamhüquqlu inteqrasiyasını və eynihüquqlu təmsil olunma haqlarının mövcudluğunu dəstəkləyir. Bir ideya istiqaməti kimi multikulturalizm Amerika ədəbiyyatında məhz bu aspektdə öz əksini tapır. Mədəni müxtəlifliklə xarakterizə olunan cəmiyyətdə yaranan bədii ədəbiyyat baş verən hadisələri əks etdirdiyindən ilk öncə multikulturalizm iki mövzu ilə əksini tapır – “irqi və gender bərabərliyi... immiqrantların assimilyasiyası” [7].

Amerika ədəbiyyatı ənənəvi olaraq irqi və etnik fərqliliklərlə xarakterizə olunur ki, məhz bu özünəməxsusluq onu digər xalqların ədəbiyyatından fərqləndirir. Müasir dövrdə multikulturalizm yalnız Amerika ədəbiyyatının xarakterik xüsusiyyəti olmayıb, praktiki olaraq bütün ölkələrdə inkişaf edərək müxtəlif mədəniyyətlərin, xalqların, etnosların birgəyaşayışı kimi xarakterizə olunur. Lakin, multikulturalizm anlayışı qismində yalnız müxtəlif xalqların birgəyaşayışı deyil, həmçinin dini və irqi fərqlilik amili də nəzərdən keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da multikulturalizmin inkişafı tamamilə fərqli xarakter daşıyır:

1) ABŞ-da demək olar ki, bütün xalqların nümayəndələrinə, müxtəlif etnosların birgəyaşayışına rast gəlmək olar;

2) Amerika mədəniyyəti hər zaman dünyada mövcud olan regional, etnik və irqi identifikasiya məsələlərinə xüsusi münasibəti ilə fərqlənib.

Ümumiyyətlə ABŞ-ın yarandığı gündən bu günə qədər vahid mədəniyyətin yaradılması zərurəti olub ki, məhz 20-ci əsrdə bu proses metaforik olaraq “əritmə qazanı” (“melting pot”) adını alıb. Bu metafora müxtəlif etnik qrupların bir yerdə cəmlənməsi nəticəsində vahid amerika mədəniyyətinin yaranması kimi xarakterizə olunub ki, məhz 20-ci əsrin 50-60-cı illərində “multikulturalizm” adını alan yeni konsepsiya ilə əvəzlənib. “Əritmə qazanı” prosesindən fərqli olaraq multikulturalizm konsepsiyasının təməlində birgəyaşayış zamanı hər bir etnosun, hər bir xalqın öz adət-ənənəsinin, öz milli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasına meyllilik durur. Amerika multikulturalizmi paradiqmasının əsas xüsusiyyəti yazıçının hansı milli mənsubluğa aid olmasına, doğma dilinin hansı dil olmasına baxmayaraq əsərlərini ingilis dilində yazmasından ibarətdir. Məhz ingilis dilində yazıb-yaratdıqla-

rına görə onlar ümummillə Amerika ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab olunurlar. Eyni zamanda isə onlar Amerika multikultural ədəbiyyatına şəxsi etnomədəni koloritlər də daxil edirlər. Ümumiyyətlə Amerika multikultural ədəbiyyatını şərti olaraq aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) İrqi ədəbiyyat- hansı ki, məhz müasir dövr amerikan ədəbiyyatının əsas afro-amerikan hissəsini təşkil edir;

2) Etnik ədəbiyyat – Bu qrupa “Çikanos” (“Chicano, Chicana”) - Latın Amerika ölkələrindən ABŞ-a gələn sakinlərin ədəbiyyatını və ABŞ-ın yəhudi sakinlərinin yaratdıqları ədəbiyyatı aid etmək olar;

3) İrqi-etnik ədəbiyyat – hansının ki, əsas hissəsini Asiya-amerikan (yapon, çin, filippin və s. Asiya ölkələrinin sakinlərinin ədəbiyyatı) ədəbiyyatı təşkil edir.

ABŞ multikultural ədəbiyyatının ən vacib komponenti irqi və etnik fərqlilik komponentidir ki, məhz irqi-etnik qrup nümayəndələri formal olaraq azlıqlar sayılsalar da, haqlı olaraq bütövlükdə milli bir ədəbiyyatı təqdim etməyə iddialıdırlar. Buna misal olaraq “qara ədəbiyyat” adını alan afro-amerikan mənşəli yazıçıları göstərmək olar. Məsələn, Nobel mükafatı laureatı Tomi Morrisonun yaradıcılığı artıq afro-amerikan ədəbiyyatı hüdudlarından çıxaraq ümummillə Amerika ədəbiyyatına aiddir. Bir çox ədəbiyyatşünasların fikrincə, məhz T.Morrisonun yaradıcılığı bu gün müasir Amerika ədəbiyyatını istiqamətləndirir. Yazıçının bir çox əsərlərinin mərkəzində məhz irqi fərqlilik və feminist xüsusiyyətlər durur. Yazıçının fiziki və ruhi azadlıq, irqi fərqlilik, bir qadının – bir ananın psixoloji vəziyyəti və mənəvi aləmi problemlərindən bəhs edən “Sevgili” (“Beloved”) romanı, irqi diskriminasiya problemlərinin fonunda bir gənc qızçıqazın ruhi-psixoloji vəziyyətinin təzahürü kimi “Ən mavi gözlər” (“The Bluest Eye”) romanı, həmçinin də irqi fərqlilik, urbanizasiya prosesinin təzahürü, zəncilərin ağdərili yerli sakinlərlə birgəyaşayışı problemi, zənci hüquqlarını müdafiə edən “Harlem” sazişi ilə zəncilərin özünüdərki prosesi və s məsələlərin təsvir olunduğu “Caz” (“Jazz”) romanı 20-ci əsrin ikinci yarısının klassikasına çevrilmişdir. Digər müasir afro-amerikan ədəbiyyatının nümayəndəsinə misal olaraq Persival Evereti göstərmək olar. Onun “Mən Sidney Puatye deyiləm” (“I’m not Sidney Poitier”) romanında müəllif postmodernist yazı üslubundan istifadə edərək qul zəncilərin ağır həyatını, irqi konfliktləri və hibrit identiklik məsələlərini təsvir etmişdir.

“Çikanos” ədəbiyyatı nümayəndələrinin də əsərlərinin əsas mövzusu- nu özünüdərək və assimilyasiya mövzusu təşkil edir. Onların əsərlərindəki əsas obrazlar yad ölkədə yaşayan meksikalı obrazlarıdır. Rodolfo Qonzales, Xose Antonio Vilyarel, Rodolfo Anaya və s. bu ədəbiyyatın nümayəndələri

hesab olunurlar. X.A.Vilyarel isə bu ədəbiyyatı ümumdünya miqyasında tanıdan və məşurlaşdıran ilk yazıçıdır (“Poço” 1959”). Amerikan etnik ədəbiyyatından danışarkən yəhudi ədəbiyyatını da qeyd etmək lazımdır. ABŞ-ın yəhudi sakinlərinin çox hissəsini milli dilləri ivrit dili olan Şərqi Avropa yəhudiləri təşkil edir. Əvvəllər ABŞ-da yaşayan yəhudi yazıçıları əsərlərini ingilis dilində yazmadıqlarına görə amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri hesab olunmurdular. Tədricən - 20-ci əsrin ikinci yarısından sonra ABŞ-da yeni nəsil, məhz əsərlərini ingilis dilində qələmə alan yəhudi yazıçılar meydana çıxdı. Müasir dövrdə yəhudi mənşəli amerikan yazıçıları dedikdə S.Bellanı və Bernard Malamudanı misal göstərmək olar.

Məhz 1980-1990-cı illərdən başlayaraq Asiya-amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri öz milli və etnik keyfiyyətlərini saxlayaraq Amerika ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilirlər. Asiya ölkələri emiqrantlarının Yeni Dünyada yaratdıqları ilk ədəbi nümunələr bütün etnik qrup emiqrantlar üçün xas olan memuarlar və avtobiografik əsərlər idi.

Amerikan multikultural ədəbiyyatının irqi-etnik qolunun əsas hissəsini məhz asiya-amerikan ədəbiyyatının nümunələri təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-a asiya ölkələri əhalisinin kütləvi emiqrasiyası 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 20-ci əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaşayan asiya xalqlarının nümayəndələri əsərlərini hələ ingilis dilində qələmə almırdılar. Məhz 1980-1990-cı illərdən başlayaraq asiya-amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri öz milli və etnik keyfiyyətlərini saxlayaraq amerikan ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilirlər. Ümumiyyətlə asiya-amerikan ədəbiyyatı özündə bütöv bir ənənəni - çin, yaponiya, fillippin, vyetnam, malayziya mədəni ənənəsini birləşdirir. Bu ədəbiyyatı təmsil edən qrupların hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, yapon-amerikan müəlliflərin – C.V.Xauston (“Əlvida, Manzanar”), C.Murayami, C.Okado və s. əsərlərində beynəlxalq düşürgələrin təsviri, fillippin-amerikan müəlliflərin - B.Santos (“Almanın ətri”), K.Bulosan (“Qəlbimdə Amerika”) və s. əsərlərində isə müstəmləkə mentaliteti hökm sürür. Bütün bunlara baxmayaraq, asiya-amerikan müəlliflər bir nöqtədə birləşirlər. Onların əsərlərinin əsas mövzusunı etnik özünüdərk təşkil edir ki, bunun da həllinin ən optimal variantı emiqrant həyatı yaşayan valideynlərlə onların Amerikada doğulan övladları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tətqiqidir. Xüsusilə də, çin mənşəli amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri olan M.X.Kingston və Emi Tanın yaradıcılığı buna bariz nümunədir.

Beləliklə, Amerika multikultural ədəbiyyatı nümunələrinin ümumi mövzusu assimilyasiya, əsl amerikalıya çevrilmək prosesilə milli mənsubluğun qorunması, şəxsi identiklik mövzudur. Əsərlərin qəhrəmanları öz

identikliyini, öz kimliyini axtarmaq prosesində eyni zamanda iki mədəniyyətin daşıyıcılarıdır. ABŞ vətəndaşı olaraq, ingilis dilində danışaraq, Amerikada doğulub amerikan həyat tərzini doğma sayaraq anlaşırlar ki, onlarda həmçinin öz sələflərinin də mədəni ənənələri, milli mənsubluğu vardır. Multikultural ədəbiyyatın nümayəndələri öz yaradıcılıqlarında iki ayrı-ayrı mədəniyyətləri, iki ayrı-ayrı dünyagörüşləri çulğalaşdıraraq yeni mədəni simbioz yaradırlar.

Gördüyümüz kimi, bədii ədəbiyyat multikultural dəyərlərin praktik xarakter alması üçün ideoloji vasitə rolunu oynayır və fərqliliklərimizə rəğmən yanaşı yaşamanın, bir fərd, şəxsiyyət olaraq fərqli mədəni ənənələrin qovuşmasında mənsubiyyət böhranı duymadan bəhrələnməyin mümkünlüyünü nümayiş etdirir. Viktor Hüqonun qeyd etdiyi kimi: “Yer kürəsi yalnız bir sivilizasiyanın işğalı altında deyil ... İnsan irqi bütövlükdə hər birimizin fərdi şəkildə etdiyi kimi böyümüş, inkişaf etmiş, olğunlaşmışdır” [4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları”, Bakı, Mütərcim, 2016, 287 s.
2. “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransının materialları”, II cild, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı-2016
3. Goldberg David. Multiculturalism. A Critical Reader. Ed. by David Theo Goldberg, Blackwell, 1995, 371 p.
4. Hugo, Victor. 2004. The Essential of Victor Hugo. Oxford: Oxford University Press.
5. Глостанова М.В. - Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века, ИМЛИ РАН, “Наследие”, 2000, 400 с.
6. <https://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Huntington.pdf>
7. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/1/Tolkachev_Multiculturalism-Cross-cultural-Literature/

Gunay Nadirova

Summary

Multicultural values in modern Azerbaijani and American literature

The article discusses the process of globalization, which has a great impact on society, where, despite the differences in values, representatives of cultures of different nations are forced to live together and tend to accept each other's cultural values. The article also analyzes the rich multicultural history of the Azerbaijani people and multicultural values reflected in artistic and literary sources. The article also deals with the ideological direction of multiculturalism in American literature,

which recognizes not only the existence of cultural diversity as a value system, but also supports the full integration of immigrants into society.

Гюнай Надирова

Резюме

Мультикультурные ценности в современной азербайджанской и американской литературе

В статье рассматривается процесс глобализации, который оказывает большое влияние на общество, где, несмотря на ценностные отличия, представители культур разных народов вынуждены жить вместе и склонны принимать культурные ценности друг друга. В статье также освещается богатая мультикультурная история азербайджанского народа и мультикультурные ценности, отображенные в художественно-литературных источниках. В статье также говорится об идеологическом направлении мультикультурализма в американской литературе, который признает существование культурного разнообразия не только как систему ценностей, но и поддерживает полную интеграцию иммигрантов в общество.

Rəyçi: fil.e.d.T.Məmməd